

ד"ש עם פרח מארץ מולדת לתולדות הקשר הציוני בין ילדי הארץ לילדי הגולה

חיים גרוסמן

בהשראתם לקחו התלמידים חלק פעיל במפעל החינוכי-ציוני שהביא אל ילדי הגולה את ניהוחות הארץ. מפעל זה, שזכה להצלחה רבה, המשיך להתקיים מדי שנה עד לסוף שנות השישים. במאמר זה אבקש להציג את מפעל גלויות פרחי ארצנו, לפרט את מרכיביו, לבחון את משמעותו במציאות החינוכית של שנות החמישים והשישים ולהעריך את השפעתו על יצירת הקשר הציוני בין ילדי הארץ לילדי הגולה וחזקו.

פרחים מארץ קדושה

מזמנים קדומים עסקו אנשים בייבוש צמחים, לשם סיפוק סקרנות מדעית ורקירת תרופות ושיקויים בעלי גוון פולחני ובריאותי. באירופה של העת החדשה המודרנית היו חקירת הטבע, הגדרתו ומיפוי חלק ממאגר ידע חשוב שעורר עניין רב בציבור העירוני המשכיל. העניין והסקרנות להכיר את הטבע כחלק מהסקרנות המדעית האירופית בכלל, התרחבו בתקופת גילוי הארצות החדשות ביבשת אמריקה וההשתלטות הקולוניאלית באפריקה ובאסיה. ההתעניינות המיוחדת

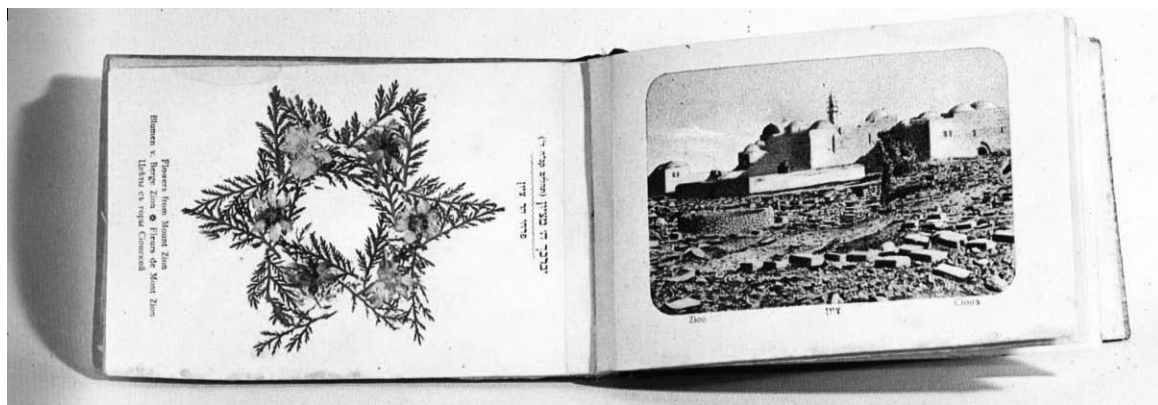
מבוא

מוסדות התנועה הציונית הפיקו למן ראשית פעולתם תוצרים גרפיים רבים – כרזות, תמונות, גלויות ובולים! אלה שימשו לחינוך דור חדש בארץ ישראל, ולחיזוק הקשר עם קהל היעד היהודי-ציוני להבניית התודעה הלאומית ולגיבושה. הרצון לעודד הזדהות עם המדינה, עם מטרותיה וצרכיה, להמשיך ולחזק תודעה ציונית בתפוצות ולהמריץ את העלייה לארץ, הביא להפקתם של חומרי הסברה ותעמולה ציונית כחלק מן הדיאלוג והקשר בין ישראל לתפוצות, הנמשך עד היום.

במפעל זה לקחה חלק גם המחלקה לנוער של קרן היסוד, שיזמה בשנת 1951 מפעל גלויות ברכה שעוטרו בפרחים שיובושו, הודבקו ונשלחו לילדי הגולה מילדי הארץ (איור 1). להצלחת המפעל נרתמו גם מחנכים ומדריכים.

איור 1

איור 2

איור 4

הציפייה החינוכית חייבה היכרות עם שם הפרח ותכונותיו, ולעזרת הילדים עמדו שפע פרסומים צבעוניים, גדושי הסברים, סיפורים ושירים, שהרחיבו את מדף פרי הטבע והצומח לאחר הקמת המדינה (איור 4).⁷

לקרן היסוד יש רעיון

בראשית שנת 1951 פנתה מחלקת החינוך של קרן היסוד לכל תנועות הנוער ומוסדות החינוך במדינה והציגה פרטים על מבצע חינוכי חדש שיזמה: **פרחי ארצנו תשורת ילדי ישראל לילדי הגולה ביום העצמאות תשי"א** (איור 5).

איור 5

בארץ ישראל והעניין הקולוניאלי בה חיזקו את העניין הגובר במראות הארץ ובנופיה.

החל מסוף המאה התשע-עשרה הביאה התפתחות הדפוס הליתוגרפי להפקת גלויות צבעוניות נושאות מראות הארץ הקדושה. אלה אוגדו בפנקסים שבהם הודבקו לגב הגלויות פרחים מיובשים כדי ליצור מזכרת פופולרית מארץ הקודש שהציגה בארבע שפות "אספת פרחים וציורי מקומות הקדושים בארץ הקדש" (איור 2). פנקסי הגלויות ופרחי הבר עוררו עניין רב בקרב הקהל הציוני שלו סופקה גם כריכת אלבום מעוטרת בנוף עברי תנכי משל "בצלאל" כדי להתאים למציאות אידאית לאומית המחפשת לדלג על תקופת הגלות (איור 3).² ייבוש פרחי בר ושיווקם ליהודי הגולה שימשו גם פרנסה – בדוחק, יש לומר – בימי ראשית המושבות בארץ.³

איור 3

מראשית פעולתה של התנועה הצייונית נחשב מחקר הטבע והצומח של ארץ ישראל לא רק תחום מדעי אלא נדבך ביצירת התרבות העברית המתחדשת בארץ, השבה וקושרת בין העם לאדמתו. חלוצי המחקר הבוטני בארץ שקדו על איסוף "עשביות" של צמחים מיובשים ועל פרסום מגדירים, אנציקלופדיות, לקסיקונים וספרי לימוד שהביאו את הממצאים אל הציבור הרחב. אל החוקרים חברו מלומדים ויוצרים שטרחו בקביעת שמות עבריים למיני הצמחים וציירים שאיירו את עבודת הבוטנאים והפיקו ציורים צבעוניים שהביאו את ידיעת הטבע של ארץ ישראל כמקור ידע, ולא פחות מכך ככלי חינוכי של הזדהות עם האידאה הצייונית.⁴

המשמעות הסמלית של פרחי הבר כמוטיב מרכזי של ארץ ישראל ציונית חדשה הומחשה באמצעות דימוי פרחי הבר לתיאור הילד הציוני: יליד המקום, משוחרר ופראי שהוכיח את הקשר בין אדמת הבור הבלתי מעובדת לבין ילידיה פרחי הבר שנולדו מתוכה.⁵ החינוך לאהבת הטבע ולנוף הארץ היה מרכיב מרכזי בחינוך הציוני מראשית המאה. למן שנות העשרים החלו להתפרסם ספרי לימוד על הגאוגרפיה והטבע. הנחת הכותבים הייתה שהחיבור בין דעת (ידיעת הארץ) לרגש (אהבת הארץ) הוא מכשיר פדגוגי רב חשיבות.⁶ כך דורבן הצבר להיכרות, לעיסוק ולידיעה מפורטת של צמחי הבר, של יופיים ושל מגוון תכונותיהם. הילד הציוני הרבה לצאת אל הטבע ולהנציחו בביתו גם באמצעות ייבוש פרחי בר בין דפי ספר.

שנגזר מפעולותיו: הוא נמצא במקום הראוי של המשואה היהודית-ציונית, על אדמת המולדת ושולח מתת אהבה לילדי הגולה. הפרח מאדמת הארץ היה גם שיאה של פעולה ראויה שראשיתה תרומה לרכישת אדמות וסופה פאר תוצרת מעשה השתילה והנטיעה. וזו לשון המעשה המתבקש:

חברי תנועות הנוער ותלמידי בתי הספר ייבשו פרחי בר וידיקים בצורה נאה על גבי גלויות שהוכנו למטרה זו ע"י המחלקה לנוער של קרן היסוד. מספר הפרחים המודבקים אינו קובע, אלא שיש להקפיד על סידורם הנאה על גבי הגלויה. גלויות מלוכלכות או בלתי נאות לא תתקבלנה. כל תלמיד או חבר תנועה ירשום על גבי הגלויה – במקום המיועד לכך – את שמו, שם משפחתו, שם בית ספרו וכתובתו המדויקת. מאספי בולים הרוצים לעמוד בקשרי החלפה עם נוער יהודי בגולה, ידביקו על צידה השני של הגלויה בולים ישראליים בתנאי שתהינה מהדורות שלמות או בולים יחידים, כגון בול הדגל, בול פתח תקוה וכד'. יש להקפיד על שלמותם וניקונם של הבולים [...] המפעל יועבר בכל סניפי תנועות הנוער ובתי הספר. את הגלויות יש להעביר למשרדנו מיד עם הכנתן. התאריך האחרון לקבלת הגלויות הוא יום שני כ"ד ניסן תשי"א (30.4.51).

[...] 100 פרסים (ספרים משחקים ותמונות) יחולקו בין הזוכים בתחרות על הגלויות היפות ביותר. ועדת השופטים תורכב ממומחים, מורים ומדריכי נוער. חמשת הפרסים הראשונים: כל כתיב ח. נ. ביאליק, כל כתיב מנדלי מוכר ספרים, כל כתיב מאפו, כל כתיב הרצל, ספר הקונגרס. 50 תלמידים או חברי תנועות נוער אשר יעבירו אלינו ראשונים חמישים גלויות כל אחד, ישתתפו בסיוור לשובים החדשים בנגב. כל תלמיד או חבר תנועה שיכין 25 גלויות בתנאים דלעיל יקבל כתשורה אלבום תמונות נאה מישובי קרן היסוד.¹²

הפרסים המחישו את עולם הערכים שתמציתו חינוך לציונות וטיפוח לאומיות גאה. ערכים ממסדיים רווחים של מרכזיות המעשה ההתיישבותי ויישוב הנגב כיעד ציוני מרכזי חברו לתפיסת חשיבותו של ארסנל סופרים לאומי והצורך להטעים בו את הדור הצעיר – ממד שקיבל ביטוי רב גם בעולם משחקי הקופסה לילדים בשנים אלה.¹³ פתק בכתב ידו של יוסף קרקובי שהופנה לזאב שרף, מזכיר הממשלה שהיה אחראי לשורה של מאמצים ממסדיים לכונן מסורת של חג, הבהיר: "עוד רעיון שבכל זאת יצא לפעל. לידעתך".¹⁴

פרחי ארצנו – עוד מפעל ישראלי מצליח

הצלחת הפרויקט בשנתו הראשונה הביאה להפקת כרטיס גלויה מוגדר יותר: "תשורת ילדי ישראל לילדי הגולה – יום העצמאות תשי"ב" (איור 6). כרטיס זה שונה ושוכלל עוד יותר בשנים הבאות. הכרטיס החדש נכתב בעברית ובאנגלית, איור של ילד וילדה עיטר אותו מכל צד, והעיקר: חלונת גזורה של נייר צלופן אפשרה תצוגה מבחון של התשורה – "פרחי ארצנו". בחלק הפנימי של התעודה נדפס בעברית

מזה שנים חיפשנו דרך לקשירת קשר בין ילדי הארץ לילדי ישראל בגולה. רוב הניסיונות לא הוכתרו עד עתה בהצלחה רבה. סברנו שיש להמחיש את הקשר ע"י העברת חלק מגופה הטבעי המקסים של ארצנו לילדי הגולה. הפרח, הביטוי לשורשיות של העם במולדתו העתיקה חדשה, ידבר אל ילדי הגולה בשפת היופי וההתחדשות. סביב למפעל זה – איסוף הפרחים, ייבושם והדבקתם על גבי הגלויות – ימצא המחנך קו נרחב לעבודה חינוכית ציונית: יביא בפני חניכיו את בעיות ילדי הגולה הכמהים למולדת ולהתחדשות רוחנית, את דבר קרן היסוד – הזורעת על פני אדמת המולדת מאות ישובים חדשים המחזירים לה את חן נעוריה ויפי פרחיה.⁸

קרן היסוד נוסדה בכינוס הקונגרס הציוני בלונדון בשנת 1920 כגוף שתכליתו איסוף כספים למימונה של הפעילות הציונית בארץ ישראל. עד להקמת המדינה היה מוסד זה הזרוע הכספית של הנהגת היישוב ומימן עלייה וקליטה, ביטחון והתיישבות. הקרן הקיימת לישראל רכשה אדמות וקרן היסוד מימנה את כל הכרוך בפיתוחה. עם הקמת המדינה התרכזה הקרן, שפעילותה עוגנה באמצעות חוק שהתקבל בכנסת, בפעילות בקרב יהדות התפוצות שביקשה לעלות ובמימון העלייה וקליטתה בארץ.⁹

כמו לקק"ל הייתה גם לגוף זה מחלקת חינוך שביקשה לפעול ולהטביע חותם במפעל החינוכי של ילדי ישראל. בשנת 1951 פנה יוסף קרקובי (קריב), יושב ראש הוועדה לחגיגות העצמאות תשי"א, אל קרן היסוד והטיל עליה לפרסם גלויה צבעונית לכבוד יום העצמאות תשי"א, שתמכר לקהל במדינה ובתפוצות.¹⁰ ממשימה זו צמח מפעל נוסף של הפקת פנקס כפול דפים ובו ברכת ילדי הארץ מעוטרת בצמח מיובש, לתפארת מדינת ישראל ויפי פרחיה. מפעל חינוכי חגיגי זה לא היה בבחינת פעילות יוצאת דופן בשדה החינוך הציוני. לאורך תקופת המנדט ובימי המדינה פעלה הקק"ל באמצעות מועצת המורים למען הקק"ל והפיקה ספרים, חוברות ושפע חומר גרפי של כרזות ותעודות צבעוניות ששימשו בתהליך החינוכי הציוני.¹¹

המבצע נועד להיות פרק חינוכי לציונות בעזרת המחנכים ומדריכי הנוער שהתגייסו נחשבה מובנת מאליה. התקיימה בו האקסיומה שאפיינה את הקוד החינוכי המוגדר והחד משמעי בשנות החמישים, כי המבוגרים יודעים מה טוב וראוי לילדים. גבולותיו החינוכיים של הפרויקט הורחבו בפנייה אל הילד ומחנכיו. הם כללו לא רק פרח מיובש ומסריו אלא גם רצון ואפשרות להוכיח את העליונות האידיאלית הצברית מול מצוקת ילדי הגולה. לכך נוסף כמובן דבר קרן היסוד, העושה שימוש ראוי בכספי הגולה לבניית הארץ.

למסורת הקבועה של הפקת חומר גרפי לטובת הפזורה היהודית נוסף ממד "אותנטי" כפול: לא רק הפקה של ממסד אלא בעיקר מאמץ אמיתי וכן של ילדי הארץ המשגרים פיסת טבע אמיתית מאדמת הארץ. הלהט והרצינות של הילדים נתפסו תמיד כמכשיר יעיל בהעברת מסר לאומי. לכך נוסף בפרויקט זה הממד העמלני של הכנה ועשייה שנתפסו כערך ראוי בחינוך הילד העברי. הפרח המיובש שהודבק לבסוף בתעודת השי קיים ממד של נוף הארץ ולבד מתוספת יופי של ארץ ישראל היה בו גם ממד של קדושה. אם בעבר היה מקובל לשלוח מן הארץ אל הגולה "פיסת ארץ ישראל" בדמות שקיק עפר להנחה למראשותיו של המת, הרי שזו הוחלפה בפרח חי ומתחדש מדי עונה באדמת ישראל. הילד הישראלי הפנים בוודאי את משמעות היתרון

איור 6

איור 8

איור 7

ארצנו". אילן, אחד מילדי הכיתה, אף קיבל מכתב תשובה המלמד על ההנאה שגרם, על תרומתו לחיזוק הקשר הציוני והזיקה לארץ ולא פחות מכך – על שזכה כבר להגשים חלום ולקח ציוני כאן במולדת. "קיבלתי את הפרח היפה ששלחת לי ואני שמחה מאד", כתבה לו עליזה גוטמן מבואנוס איירס. "אנחנו רואים שילדי ישראל אוהבים אותנו [...] אנחנו רוצים לעלות לארץ ישראל [...] כאשר נהיה גדולים נעלה כולנו לארץ ישראל"²⁰.

קשה להעריך עד כמה הייתה התשורה משמעותית לילד בגולה. בהעדר נתונים ברורים לא נותר אלא להניח שילדי הגולה אכן קיבלו את התשורה באמצעות בית הספר או מוסדות הקהילה, ושמחו בדרישת השלום המעוטרת בפרח מן הארץ. אשר לילדי הארץ שהכינו, שלחו, וכמה מהם אף זכו בוודאי לבקר ביישובי הנגב על גבה של משאית, אפשר להניח שהיה זה מהלך מוצלח נוסף בהבניית תחושת גאווה בלאומיות הישראלית. קטיפת הפרח בשדה, ההקפדה על תהליך ייבוש, מילוי פרטי הכרטיס ועיטורו, הכנת הגלויה כחלק מקבוצה שלמה – כל אלה הגדירו את ה"מעשה הציוני", חיזקו את חשיבות המפעל ובנו תחושת גאווה בארץ ובמדינה.

הצלחת הפרויקט השתלבה בעניין הרב בפרחי הארץ שמצא ביטוי בפיתוח מסורת תערוכת "חג הפרח", שנחוגה מדי שנה בחיפה (איור 9). חברת "תלמה" הרחיבה את העניין וההיכרות של הילדים עם פרחי הבר באמצעות הדפסת אלבום פרחי הבר, כחלק ממבצע שיווק של מרגרינה חדשה (איור 10). מדי שבוע חולק לקוני המוצר דף צבעוני נושא צילום פרח ופרטיו. את הדף הדביק כל ילד בעמוד המתאים באלבום שקיבל, כשלצד האינפורמציה המודפסת הושאר דף ריק להדבקת הפרח עצמו לאחר שנקטף ויובש. אל האלבום נוסף "מכשף ייבוש" עשוי שני דפי קרטון עבים ששימשו את האספן-הידען של פרחי הארץ. האלבום היה גם שיאו של מסע ציבורי להגדרת פרחי בר מוגנים וחינוך להימנעות מקטיפתם. בחלק מדפי האלבום נדפסה על הדף הריק שיועד להדבקת הפרח המיובש הכתובת: "צמח

ובאנגלית: שם הפרח... נקטף באזור... שם השולח... כתובת... גיל (איור 7).

על חשיבות המבצע במערך הפעילות הממסדית לחג העצמאות אפשר ללמוד ממכתבו של יוסף (קרקובי) קריב, אל מנהל המכס בשדה התעופה בלוד. במכתבו מספר קריב על היוזמה והצלחתה הרבה בבתי הספר ומוסיף: "הרינו להמליץ בזאת על מתן כל הקלה אפשרית לקרן היסוד במשלוח הדחוף של הגלויות"¹⁵.

ב-1956 קרא משמר ילדים לקוראיו לקחת חלק במבצע: "נאסוף, נייבש, נדביק את הפרחים על גבי גלויות [...] ונצטרף בול דואר ישראלי משומש לכל גלויה"¹⁶. "קול קורא" מטעם המחלקה לנוער של קרן היסוד התפרסם בעיתון ילדים זה ופנה אל האחראים ל"מפעל פרחי ארצנו": "כל כמות הגלויות שהיתה ברשותנו הוזמנה ונשלחה לבתי הספר ולתנועות. אם יתברר לכם שאין באפשרותכם להשתמש בכל הגלויות, אנא החזירו אותן בהקדם [...] כדי שנוכל להעבירן לבתי הספר אחרים שנשארו ללא כל גלויה. אל תלך אף גלויה אחת לאיבוד"¹⁷.

כך התפתחה מסורת שבמרכזו ציון יום העצמאות גם באמצעות משלוח פרח לילדי הגולה. החבר יונתן ברנשטיין, שהשתתף ב-1957 בפסטיבל במוסקבה, התרשם מחשיבות הגלויה ומהביקוש לה בקרב ילדי הגולה בברית המועצות. במכתב לקרן היסוד בירושלים ציין כי "הפרח וחתמת ילד מן הארץ – דברו ישר ללב כולם"¹⁸. עובדה זו אף צוינה בדבר הפועלת בגיליון יום העצמאות תשכ"א (1961), שם צולמה ילדה "כלי-ישראלית" המעטרת את כרטיסי הפרח בתוספת הכיתוב: "משלוח פרחים מישראל לילדי הגולה לכבוד יום העצמאות, מנהג ההולך ומתפתח בין ילדי הארץ" (איור 8).¹⁹

כדי להמחיש בפני הילדים את חשיבותו של המבצע לחיזוק נפשם של ילדי הגולה פרסם דבר לילדים כתבה – סיפור על כיתה המתגייסת בשמחה למשימת משלוח הגלויה, לנוכח הסברו של המורה כי "רבבות מילדי הגולה נושאים עיניהם לציון ונכספים להנות מפרחי

איור 11

איור 9

מלחמת ששת הימים הביאה לשינוי רב שהדיו התקיימו גם במראה איגרת הקשר אל ילדי הגולה ותכניה החזותיים. הקק"ל הנפיקה לאחר הניצחון גלויה חדשה שחולקה בבתי הספר לשם כתיבה ומשלוח. בגלויה שעוטרה במראה חיילי צה"ל בריקוד של שמחה ליד הכותל נרשם: "לחברה(ה) בחוץ לארץ בכרכה מירושלים השלמה" (איור 12). נראה שפרחי ארצנו זהו מעט לטובת מראה אתרים קדושים ובראשם הכותל המערבי שיהיו מעתה לסמל ישראלי-יהודי מוכר ומוסכם גם בגרפיקה הממסדית.²¹

הערות סיכום

מבצע פרח של ילדי ישראל אל ילדי הגולה היה אקט אחד בשורה ארוכה של מהלכים ממסדיים שביקשו להבנות את מנהגי יום העצמאות בלוח השנה העברי הישראלי. מבצע זה, שבו שותפו מחנכים הורים ותלמידים למן ראשית שנות החמישים, זכה להצלחה רבה והתקיים שנים רבות שבהן הופקו גלויות הפרח בגירסאות מספר, כביטוי לעניין במנהג שקנה אחיזה בישראל החוגגת עצמאותה.

אמנון דנקנר ודוד טרטקובר כתבו בשנות התשעים של המאה העשרים את הספר **איפה היינו ומה עשינו**, מילון דימויים מאוצר שנות החמישים והשישים. על יוזמת המבצע של קרן היסוד כתבו כך: "פרחי ארצנו, תשורת ילדי ישראל לילדי הגולה – מבצע שנתי של המוסדות הלאומיים שבמסגרתו היינו שולחים פרחים מיושבים לאחינו המסכנים שיושבים חיוורים וכפופים תחת שלטון הגויים האנטישמיים, במקומות כמו ארצות הברית וצרפת, וכל מה שחסר להם זו מעטפה שבה ימצאו רקפת מיובשת ודרישת שלום מילד עברי גאה."²²

נדמה שכתבתם המחויכת אינה מלמדת על ביקורת אלא מספרת על זיכרון וגעגוע לימי "מבצע לאומי" – אחד מני רבים – שנחרת בתודעתם של ילדי דור שנות החמישים והשישים. במבט לאחור מחוות אלה מלוות בקורטוב של אירוניה. אבל עבור הילדים באותן

מוגן". כך למדו ילדי ישראל על יפי פרחי הבר ובתוכם אלה של "לראותם בלבד", הכירו את ארץ ישראל ושביליה ופיתחו והרחיבו תבנית קיימת של עיסוק ילדתי-ישראלי ראוי שראשיתו בעשור הקודם במבצע ייבוש של פרח ושליחתו לילדי הגולה. לעניין הרב בפרחי הבר, כמכשיר לדיאלוג עם ילדי הגולה, חברה בראשית שנות השישים גם הקק"ל שהפיקה את גלוית "פרח הידידות". העיקרון היה דומה, אלא שלדמות הילדים שעודכנה בצבעוניות רבה יותר, נוסף טקסט שירי: "הפרח הבאתי – מאדמת ארצנו, הברכה שלחתי – משמחת לבנו, לחבר ולחברה, לדורש ולשואל בשלומה של ציון ושלום עם ישראל" (איור 11). שינוי חל גם בפנים האיגרת, שם נוסף מקום למכתב קצר אל החברה(ה) היקר(ה) ומקום להדבקת תמונה אישית – ביטוי אפשרי להקטנת ממדי ה"מצווה הציונית" והמתרה בקיום קשר שגרתית של חברים לעט.

איור 10

- 8 גנזך המדינה (להלן: ג"מ), תיק ג-5367/14, כרוז "פרחי ארצנו תשורת ילדי ישראל לילדי הגולה".
- 9 ראו פרטים באתר קרן היסוד: www.kh-ua.org.il.
- 10 ג"מ, תיק ג-5367/6, מכתב י' קרקובי לכל חברי הוועדה לחגיגות יום העצמאות תשי"א.
- 11 על המפעל החינוכי של הקק"ל ראו: ש' סיטון, **חינוך ברוח המולדת**, תל אביב תשנ"ט, עמ' 126-13.
- 12 ראו לעיל, הערה 9.
- 13 על משחקי הקופסה ומסריהם בשנים אלה ראו: ח' גרוסמן, "געגועים למונופול", **פנים**, 37 (נובמבר 2006), עמ' 95-104.
- 14 ג"מ, תיק ג-5367/14, מכתב מקרקובי אל מזכיר הממשלה זאב שרף, 8.9.1951.
- 15 ג"מ, תיק ג-5367/14, מכתב מקריב (קרקובי) אל מנהל המכס 3.4.1952.
- 16 "קול קורא" מטעם "קרן היסוד" – מודעה **במשמר לילדים**, 25.1.1956.
- 17 "קול קורא" מטעם "קרן היסוד" – מודעה ב **משמר לילדים**, 15.2.1956.
- 18 הארכיון הציוני המרכזי, תיק KKL5\24131, מכתב מברנשטיין אל קרן היסוד מתאריך 3.11.1957.
- 19 ראו השער האחורי של **דבר הפועלת**, 34, גיליון יום העצמאות הי"ג, ניסן אייר תשכ"א.
- 20 עטרה (שם הכותבת), "פרחי השדה מפליגים לגולה", **דבר לילדים**, 27.3.1957.
- 21 ראו למשל כרזות יום העצמאות מאמצע שנות השבעים אצל: נ' ברוורמן, **כרזות יום העצמאות**, ירושלים 1997, עמ' 68-71.
- 22 א' דנקנר, ד' טרטקובר, **איפה היינו ומה עשינו**, ירושלים 1996, עמ' 160.

שנים הייתה הארץ מושא געגועי הגולה, והמדינה הריבונית – זכות שיש להתהדר בה. במציאות חינוכית ציבורית שהציעה מעשה לאומי כצו ראוי, ובאווירה של אהבה פעילה, סקרנות ועידוד לחקירת הארץ ופריחה, נתפס גם מבצע זה כמעשה ראוי שבוצע בידי ילדי ישראל ברצינות רבה. ספק אם גלויות הפרח שהועברו אל הגולה הניבו תועלת למעשה הציוני, אף שבוודאי שמו לרגע את ישראל ואת שליחיה על המפה.

הערות

- 1 ראו למשל דוגמאות רבות אצל: ר' ארבל, **כחול לבן בצבעים**, תל אביב 1997, וגם: ב' דונר, **לחיות עם החלום**, תל אביב 1989.
- 2 על הפרחים המיובשים של ארץ ישראל ראו אצל: ד' גניחובסקי, **סיפורים ירושלים**, ירושלים 1989, עמ' 350-353, וגם: ע' פיינגרש, **ירושלים של צבע**, תל אביב 1992, עמ' 120.
- 3 ראו סיפור מתיישבי המושבה הרטוב באתר המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות, www.shimur.co.il.
- 4 ראו: ת' מנור-פרידמן, "דם הכלנית וכתר הכרכום – פריחה באמנות ארץ-ישראל", **מכירה פומבית** 40 (ינואר 2004), עמ' 36-41.
- 5 ס' משיח, **ילדות ולאומיות**, תל אביב 2000, עמ' 212-213.
- 6 ע' אלמוג, **הצבר: דיוקן**, תל-אביב 1997, עמ' 256-263.
- 7 ראו איור מאת צבי לבני בתוך: א' שמאלי, **יפה את ארצנו**, תל אביב 1962, וכן ז' אריאל, מ' בליך, נ' פרסקי, **מקראות ישראל** לשנת הלימודים הראשונה (מהדורה מחודשת), ירושלים, 1968 – הפרק: "פרחים", עמ' 29-40.